

## דרכי הוראה

# פנינים בלשונו: הוראת פתגמים, ניבים וצירופים

חנה לוי

**הפתגמים, הניבים והביטויים מעשירים את שפת העולה. הם משמשים אמצעי נוסף לקירוב לתרבות הארץ ולמקורותיה.**

### טיבן של ה'פנינים'

בכנס היוזמות הפדגוגיות, שערך מחוז מרכז ותל אביב, הצגנו חוברת בנושא הוראת הפתגם/הניב/הצירף וקראנו לה בשם 'פנינים בלשונו'. בחוברת מוצגים הרציונל של הוראת נושאים אלה, מטרת ההוראה ואוסף של מערכי שיעור. לכל מערך שיעור יש נקודת מוצא אחרת להפעלת הלומדים, וכן מצורף לו תקליטור ובו אוסף שירים עבריים קליטים וקלילים שמשולבים בהם 'פנינים' שונים בלשונו. פנינים אלה אפשר ללמד ולשיר בהנאה בכל עת. את החוברת כתבנו יחד כצוות, ערכנו, הגהנו ובעיקר ביקרנו את עצמנו, כדי שנוציא את המיטב שבנו. ניצח על העבודה המפקח ד"ר יעקב ברבר.

### הרציונל

הפתגמים, הניבים, הביטויים ושאר מטבעות הלשון מה שאנו קוראים ה'פנינים בלשונו' - הם היגדים מילוליים קצרים, הנושאים עמם מסרים דידקטיים ואפשר לראות בהם תמצית הניסיון האנושי. יש בהם חוכמה רבה, יופי, שנינות. ברוב תרבויות העולם נעשה שימוש ב'מטבעות הלשון' הללו בעל-פה ובכתב. הן משולבות ביצירות ספרות, בטקסטים דתיים ומשפטיים וכן בשפת אמצעי התקשורת - הכתובה והאלקטרונית לסוגיה (חזן-רוקם, תשנ"ג). בעצם הם נשמתה של הלשון. החוברת, הכוללת את הפתגמים והניבים והצעות עבודה עליהם, היא פרי עבודה של צוותי המורים באולפני רמלה-לוד, שיצאו ביוזמה פדגוגית בשנת הלימודים תשס"ז.

### המטרות

#### קירוב לתרבות הארץ

הפתגמים, הניבים והביטויים מעשירים את שפת העולה. הם משמשים אמצעי נוסף לקירוב לתרבות הארץ ולמקורותיה.

---

חנה לוי היא מנהלת אולפני 'רמלה-לוד'.

### שיקוף תפיסות קרובות בתרבויות שונות

'פניני הלשון' משקפים תפיסות עולם, נורמות ודפוסי התנהגות בתרבויות שונות. הם מציגים את המשותף לבני האדם באשר הם ובזמנית מבליטים את הדברים המיוחדים והייחודיים לעמים שונים. מעניין לעקוב ולהשוות בין 'פניני לשון' דומים בתרבויות ובחברות שונות, כאשר אותו רעיון מקבל בכל אחת מהן 'לבוש' שונה במקצת.

### עידוד אינטראקציה בין-תרבותית

שילובם של הפתגמים, הניבים והביטויים במסגרת לימודי הלשון ותרבות ישראל באולפן, תוך השוואתם לקיים בתרבות מוצאם של העולים, משמש למורה אמצעי מתודי ופדגוגי בהקניית השפה. כאשר המורה מתעניין בתרבותו של הלומד (כ'נקודת מוצא') ומבקש לדעת האם קיים פתגם דומה בשפתו, נוצרת אינטראקציה בין התרבויות השונות, המסייעת בתהליך הלמידה.

### התאמת החומר לתוכנית הלימודים

כדי לא לטבוע בים הפתגמים, הניבים והביטויים שבלשוננו, החלטנו להתמקד באוצר הפתגמים שהוצע בתוכנית הלימודים של האולפן הראשוני. את האוסף הזה בחרו כותבי תוכנית הלימודים, והוא הותאם לכל אחד מ'תחומי התפקוד'. האוצר הלשוני שלפנינו מחולק על-פי תחומי התפקוד, כדי שלמורה יהיה חומר נגיש ומותאם לרמת הכיתה בעת הצורך. מכל תחום תפקוד נבחרו ביטוי אחד או שניים, המנותחים על-פי מודל זה.

מערכי השיעור המוצעים בחוברת הם בגדר הצעה בלבד.

בסוף החוברת מובאים כנספח:

\* אתרים באינטרנט, שבהם ניתן למצוא פניני לשון שונים ומעניינים.

\* שירון, ובו אוסף של מספר שירים, המכילים פתגמים שונים, לצורך הוראה או/ו להעשרת המורים.

### בירור מונחים: מה בין ביטוי, פתגם וניב

**הביטוי / הַצְרָף** - הוא שתי מילים או יותר הבאות יחד בקביעות ומהוות יחידה סמנטית ולקסיקלית, המביעה מושג אחד. משמעותו של הַצְרָף שווה לסכום משמעויות המילים המרכיבות אותו. לדוגמה: גן עדן, בן סורר.

**הניב** - הניב, שלא כצרף, אינו מהווה את סכום משמעויות המילים המרכיבות אותו. כך צירוף המילים מקבל בו משמעות חדשה. לדוגמה: אין ב'נחבא אל הכלים' מן המשמעות המדויקת של 'נחבא' ומן המשמעות של 'כלים'. צירוף המילים מסמן משמעות חדשה: אדם צנוע, ביישן ועניו, הנוטה 'לטשטש את עצמו', לא להתבלט. יצוין שהניב הוא יחידה תחבירית עצמאית, אך איננו משפט ממש.

**הפתגם** - הפתגם הוא צירוף לשון המביע במשפט חוכמת חיים ואמת כללית, הנושאת מוסר השכל, רעיון לימודי או חינוכי. לדוגמה: 'טוב שם משמן טוב'.

### מתודיקה: הצעות לדרכי עבודה

דרך העבודה ללימוד הפתגם, הניב והביטוי, המוצעת בחוברת זו, מאפשרת לכל מורה לצאת להוראת

הנושא על פי בחירתו/ה ונטיית לבו/ה, מנקודות מוצא שונות: סיפור/שיר/קריקטורה/משחק. המורים ימצאו את השילוב המתאים, יחליטו על משך הזמן ועל רמת הקושי בהקניה בהתאם לרמת הכיתה.

### 1. עבודה בתחום ההבעה בעל-פה (שיחה, הבעת דעה, ויכוח)

#### **בדיבוב:**

הפתגם הוא גורם מזמן לשיחה והחלפת דעות סביב סיטואציות אמיתיות בחיים. לדוגמה: 'טובים השניים מן האחד' - התלמידים מתבקשים לתאר מקרה שבו נעזרו באדם נוסף לביצוע משימה.

#### **בשיחת הכנה:**

לפני הוראת טקסט כמו סיפור, קטע מעיתון, האזנה לרדיו וכדומה, ניתן להיעזר בפתגם כנקודת מוצא. לדוגמה: 'סוף טוב, הכול טוב'. ניתן לבקש מהתלמידים לשער במה יעסוק הטקסט שיוצג בפניהם.

#### **בסיכום:**

ניתן להיעזר ב'פניני הלשון' כסיכום לטקסט או לנושא הנלמד בכיתה.



### 2. עבודה בתחום ההבעה בכתב

#### **כאמצעי להעשרת הכתיבה**

הכוונה להעשרת הכתיבה היצירתית - כתיבת חיבורים, סיכומי מאמרים ונושאים אחרים.

#### **כביסוס צורות לשוניות ומילים חדשות**

התלמיד ישבץ מטבעות לשון וניבים שלמד בכתיבה היצירתית שלו, למשל, ציווי שלי

'אל תדון את חברך עד שתגיע למקומו'.

'אל תדחה למחר את מה שאפשר לעשות היום'.

אלא + הציווי השלילי

'אל תסתכל בקנקן אלא במה שיש בו'.

זמן עתיד - פעלי פ"א

'מי שטרח בערב שבת, יאכל בשבת'

זמן עתיד של הפועל 'לעשות'

'מה שלא יעשה השכל, יעשה הזמן'.

'מה ששנא עליך אל תעשה לחברך'.

### 3. עבודה עם ניבים ופתגמים בהקניית היבטים שונים של השפה

למשל, בהוראת שמות התואר וחזרה עליהם.



דוגמה: 'התפוח אינו נופל רחוק מהעץ', במובן הבן או הבת דומים לאב או לאם. בנושא זה ניתן לחזור על תיאורים פיזיים ועל תכונות אופי, בנוסח זה:  
האב חרוץ - גם הבן חרוץ,  
האב גבוה - גם הבן גבוה,  
האב רציני - גם הבן רציני, וכו'.

#### 4. עבודה עם ניבים כדרך להכרת המקורות היהודיים

באמצעות הביטוי, הפתגם והניב התלמידים יכירו את מקורות הספרות היהודית, כגון התנ"ך, המשנה, התלמוד ויתוודעו לרקע ההיסטורי והאידיאולוגי שלהם.  
לדוגמה:

הפתגם 'אם אין אני לי, מי לי?' מזמן שיחה על הלל הזקן.  
הפתגם 'באה שבת, באה מנוחה' מזמן שיחה על השבת על-פי המקורות היהודיים.  
הפתגם 'ואהבת לרעך כמוך' יזמן שיחה על רבי עקיבא ותקופתו וכו'.

### הצעת מודל להקניית הפנינים שבלשונו

להלן הצעת השלבים השונים בהקניה:

#### א. הצגה ויזואלית

המורה תכתוב על הלוח את הפתגם/הניב/הביטוי

#### ב. הסבר קצר

הבנת הנקרא ברמת הפירוש: הסבר מילות הפתגם, תוך התבססות על המבנה התחבירי (מי אומר למי? מתי? והיכן?). כל זה ייעשה תוך תשומת לב לסימני הפיסוק.

#### ג. המקור

המורה תסביר לתלמידים מנין שאוב הפתגם/הביטוי (תנ"ך, מדרשי חז"ל, ספרות עממית וכו').

#### ד. סיפור רקע

הרקע ההיסטורי שממנו 'נולד' הפתגם/הביטוי/הניב (אם יש רקע כזה).

#### ה. הפירוש הרעיוני

דיון במסר וברעיון המרכזי הטמון בפתגם/בביטוי.

#### ו. שימוש בפתגם בהתאם לתחום התפקוד

משפחה, עבודה וכו'.

#### ז. מציאת פתגם מקביל בשפות העולים

### מערך שיעור לדוגמה

נקודת המוצא של המורה בלימוד הפתגם תלויה בבחירתה של המורה. נקודת המוצא עשויה להיות

שיר, כותרת בעיתון, משחק משעשע, תמונה, סיפור. לפניכם מערך שיעור אחד לדוגמה מתוך החוברת.

## הפתגם: אל תסתכל בקנקן אלא במה שיש בו

המקור: (פרקי אבות, פרק ד', משנה כ')  
'... רבי אומר: אל תסתכל בקנקן אלא במה שיש בו. יש קנקן חדש מלא ישן, וישן שאפילו חדש אין בו.'

תחום התפקוד: 'תעודת זהות'.  
הסבר לשוני: במבנה התחבירי של משפט מסוג 'אל \_\_\_\_\_ אלא \_\_\_\_\_' יש הדגשה על הנאמר בחלק הראשון (בשל השימוש בלשון האיסור 'אל'). החלק הראשון של המשפט יבוא תמיד בשלילה (לא, אין, אל). בחלקו השני מופיע ניגוד לאחד מן האיברים שבחלק הראשון. הפירוש הרעיוני: החיצוניות לא בהכרח מעידה על הפנימיות.

### המטרות

1. הקניית הפתגם ומשמעותו.
2. שימוש בפתגם לתרגול וביסוס של משפטי ניגוד.

### אמצעי עזר והמחשה

שתי קופסות המונחות על שולחן המורה:  
קופסה א' - יפה, גדולה, מקושטת, ססגונית, נוצצת, מפוארת, עטופה בסרט בוהק וזוהר;  
קופסה ב' - קטנה, ישנה, לא צבעונית.

### סיפור רקע

'חבר טוב שלך חוגג יום הולדת. הלכת לחנות וראית בחלון ראוה שתי מתנות (קופסה א' וקופסה ב'). איזו מתנה היית קונה לחברך? מדוע? (שיחה).

### הפעלה

תלמיד יוזמן אל שולחן המורה ויתבקש לפתוח את שתי הקופסאות. המטרה: לאפשר רק לתלמיד זה להציץ ולראות מה בתוכן, מבלי לגלות ליתר התלמידים. עליו לציין באיזו מתנה הוא בוחר.

### משחק

המשחק '21 מי יודע'. כל אחד מתלמידי הכיתה שואל את התלמיד שגילה את תוכן הקופסאות שאלות הנוגעות לסיבות בחירתו בקופסה. תשובותיו יהיו רק 'כן' או 'לא'. לאחר שהבינו התלמידים, על-פי תשובות התלמיד, מדוע נבחרה קופסה ב', המורה פותחת את הקופסאות ומגלה לתלמידים את תוכן. בקופסה א' יש קליפות, ניירות ועטיפות. לעומת זאת, בקופסה ב' יש פירות יפים, גדולים ועסיסיים.

## דיון

- \* ייערך דיון קצר (בזוגות) על המסר הנלמד מהסיטואציה שהוצגה.
- \* התלמידים יציגו את תוצאות דיונם במליאה.
- \* התלמידים יתבקשו להעלות משפט או פתגם, העשוי לתאר מצב דומה בחיי היום-יום.
- \* תשובות התלמידים יועלו על הלוח (סיעור מוחות).
- \* סיכום הנושא ייעשה בעל-פה או/ו על הלוח.

## תרגול

- המורה יסכם את ממצאי הדיון באמצעות הפתגם 'אל תסתכל...', שייכתב על הלוח.
- הסבר מילולי למילים 'קנקן', 'תסתכל'.
- הסבר רעיוני - ראו לעיל.
- התלמידים יתבקשו להחליף את המילה 'קנקן' במילה אחרת, השאלה מתחום תפקוד שונה. למשל:

אז תסתכל קצינה אלוא קאנה שיש קנה.  
אז תסתכל קאצק אלוא קאנה שיש קו.  
אז תסתכל ק.....

## עבודה בקבוצות

- כל קבוצה מקבלת כרטיס תרגול בתחום תפקוד שונה, כמו: עבודה, צרכנות, דירה, משפחה וכו'.
- על תלמידי הקבוצה לחשוב על מצבים בחיים, המצריכים שימוש בפתגם הנ"ל, בהתאם לתחום התפקוד המצוין על גבי הכרטיס שקיבלו.
- לאחר כ-15/20 דקות, כל קבוצה תציג בפני כלל תלמידי הכיתה את האירוע שבו בחרה לעסוק. סביבו יתקיים דיון וסיכום.

## העשרה

ניתן לעשות שימוש בטקסטים שונים, כמו: 'מיהו ישראלי', מתוך הספר **עברית בעלייה** מאת מרים רוזנר.

## פתגמים נוספים מתוכנית הלימודים, באותה רוח

1. לא כל הנוצץ זהב בו.
  2. אין תוכו כברו (מסכת יומא), כלומר אין פנימיותו כחיצוניותו.
  3. איסתרא בלגינא קיש קיש קריא.
- הערה: יש להתאים את הפתגם והקנייתו לרמת הכיתה

### סיכום השיעור

דף עבודה (ניתן להטיל על התלמידים כשיעורי בית):

**'אל תסתכל בקנקן אלא במה שיש בו'**

א. סמנו את הפירוש המתאים לפתגם:

1. הבניין יפה, אבל כדאי לראות את הדירה שבו.
2. למתנה יש עטיפה יפה. כנראה שזאת מתנה יקרה ומיוחדת.
3. התמונה שעל הספר יפה. כנראה שזה ספר מעניין מאוד.

ב. כתבו/סמנו את הפתגם, הדומה לזה הנלמד:

1. אין חכם כבעל ניסיון.
2. לא כל הנוצץ זהב הוא.
3. אין עשן בלי אש.

ג. כתבו/ספרו על אכזבה שהייתה לכם, תוך שימוש בביטויים הבאים (לאחר שיוסברו בשיעור):

- \* אין תוכו כברו.
- \* אין חכם כבעל ניסיון.
- \* אל תסתכל בקנקן אלא במה שיש בו.
- \* לא כל הנוצץ זהב הוא.